

ARIF MƏMMƏDOV

tarix elmləri doktoru, professor

E-mail: arifmamedovarchaeo@gmail.com

BİLƏSUVAR RAYONUNUN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNƏ DAİR*Açar sözlər:* tarix, arxeologiya, tədqiqat, Biləsuvar, mədəniyyət*Ключевые слова:* история, археология, исследования, Биласувар, культура*Key words:* history, archaeology, research, Bilesuvar, culture

Biləsuvar rayonu ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar Muğan bölgəsinin zəngin tarixini daha dərinlən öyrənməyə imkan verir. Biləsuvar rayonu 1905-ci ildə Rusiyadan köçürülmüş əhalinin məskunlaşdırıldığı Puşkin qəsəbəsi mərkəz olmaqla, 1930-cu ildə yaradılmışdır. 19 iyul 1938-ci ildə Biləsuvar rayonunun adı dəyişdirilərək Puşkin rayonu adlandırılmışdır. Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Biləsuvar rayonunun adı özünə qaytarıldı. Biləsuvar yaşayış məntəqəsinin əsasının qoyulması Büveyhi əmiri Pələsuvarın adı ilə əlaqələndirilir. Muğanda xəzərlər və massagetlərlə yanaşı Bilyər və Suvar tayfalarının birləşərək düşmənlərə qarşı qəhrəmancasına vuruşduğu yerin Biləsuvar adlanması fikrinin tərəfdarları da vardır. Biləsuvar adının həmçinin “bura su gətir”, “belə suvar”, “burada su var”, “atlı əsgərlərin və çaparların keçid yeri” və s. mənalarda işləndiyi də söylənilir. Rayon Bolqarçayın hər iki sahilini əhatə edir (1, 5-9).

Arxeoloji abidələrin bolluğu baxımından Biləsuvar rayonu Azərbaycanın ən zəngin yerlərindən hesab edilir. Respublikamızın Cənub bölgəsində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri Biləsuvarın da daxil olduğu Muğan düzündə yaşayışın ən azı 6000 il bundan əvvəl başladığını, tarixin sonrakı mərhələlərində isə ardıcıl olaraq davam etdiyini söyləməyə əsas vermişdir. E.ə. VIII-VII əsrlərə aid mədəniyyətin əsas mərkəzinin də Muğan bölgəsində olması arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə təsdiqlənmişdir (2; 3, 12-25). Biləsuvar rayonu ərazisindəki arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı son tunc - ilk dəmir dövrünə aid Yedditəpə (Bəydili kəndi), Qoşatəpə (Təzəkənd kəndi), Torağaytəpə (Xırmandalı kəndi), Ceyrantəpə, Çanaxçı-təpə (Əmənəkənd kəndi), Seidallıtəpə (Dövrüslü kəndi) kurqanlarının, rayon mərkəzinin qərbində Çöl Ağdam və İçəri Ağdam ilk orta əsr şəhərli yaşayış məskənlərinin, 8 km cənubunda Ağdam qalası, Nərimankənd kəndində Şəhriyar şəhər yeri, 9 km qərbində Şəhriyar qalası və s. kimi orta əsr abidələrinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Biləsuvarın arxeoloji abidələri sırasında orta əsr mənbələrində adı çəkilən Şəhriyar şəhərinin qalıqları xüsusilə seçilir. Şəhərlərin yaranmasını hökmdarların adı ilə bağlasalar da bunun üçün əsasən iqtisadi resurslar, tikinti ənənələri lazımdır (4; 5).

Şəhriyar şəhərinin tikilməsi tarixi həmin ərazidə Govurarxın tikilmə tarixi ilə eyni dövrə aid edilir. M.C.Qarabaği bu məsələ ilə əlaqədar yazır ki, bu ərazidə şəhərləri (Beyləqan, Şəhriyar) İran və Fars şahlarından biri olan Qubad padşah təxminən 1500 il bundan qabaq tikdirmişdir. O, Araz çayından ətrafdakı çölə böyük arx çəkdirərək orada şəhər yaratdı. Bu cəhətdən Mil düzündə Örenqalanın yanından keçən, Araz çayını Qaraçayla və Muğan düzündə Şəhriyar şəhər yerinin yanından keçərək Govurarxla birləşdirən arxlar maraqlıdır. Arxın ümumi uzunluğu 60 km.dir. Govurarx Daşburun yaxınlığında Araz çayından ayrılır, İmişli, Təzəkənd yaxınlığından keçərək Örenqalanın yanından şimal şərqə doğru uzanır. Üç təpədəki

1 və 2 N-li kurqanların arasından keçərək Qalatəpə (Ağcabədi) yaxınlığında Qarqarçayla birləşir.

Muğan düzündə Şəhriyar şəhər yeri yanından keçən Govurarx isə Bəhramtəpədən xeyli yuxarı Cənubi Azərbaycandakı (İran) Altanqalanın yanından ayrılıb, təqribən 10 km Araz boyu ilə uzandıqdan sonra cənub – şərqə doğru dönür, İran – Azərbaycan Respublikası sərhəddinin yanı ilə ona paralel şəkildə 45-50 km davam edərək Şəhriyar şəhər yerinə yaxınlaşır və orada Bolqarçayla birləşir.

Muğan Govurarxının Bolqarçaya töküldüyü yerdə onun küp qəbirlərini kəsdiiyi müşahidə edilir. Ərazidəki küp qəbirlərin e.ə. II əsrə aid olduğunu qəbul etsək, onda Govurarxın və Şəhriyar şəhər yerinin də təxminən 2200 il bundan əvvəl salındığını söyləmək olar.

V-VI əsrlər Azərbaycanda müdafiə tikililəri əsridir. Bu dövrdə Mil və Muğan düzlərində salınan şəhərlər süni suvarmaya əsaslanmışlar. Çünki, yeni arxların çəkilməsi mərkəzləşmiş dövlətlərin mövcud olduğu dövrdə mümkün idi. Yeni tikilən suvarma arxları təkcə əkin sahələrini suvarmaq üçün deyil, eyni zamanda şəhərləri və tez-tez qoşun yeridilən, ticarət karvanları gedən isti düzən yollar üzərindəki qala və karvansaraları da su ilə təchiz etməli idi. Deməli, Şəhriyar şəhəri də əsas çaylardan aralı olsa da suvarma şəbəkəsi ilə əlaqədar yaradılmışdır (7; 8; 9; 10; 11).

Hələlik şəhərin ümumi ərazisi bizə tam məlum deyildir. Onun ərazisinin bir hissəsi sovet hakimiyyəti illərində əkin sahələrinə çevrilmişdir. Hal-hazırda şəhərin düzənlikdə yerləşən qala divarlarından içəridə olan hissəsində hündür təpələr diqqəti cəlb edir. İçərişəhərin ərazisi 40 hektardan çoxdur. Burada yer səthindən 7-8 metr hündür olan təpələr vardır. Onların ətrafı 1-2 m dərinliyi, 12-15 m eni olan xəndəklərlə əhatə olunub. Şəhərin ərazisi düzbucaqlı formasındadır. Təpələr qala divarlarının xarabalarıdır.

Beyləqan şəhərində olduğu kimi Şəhriyar şəhərinin qala divarlarından içəridə yerləşən hissəsi Böyük şəhər və ona daxil olan Kiçik şəhərdən ibarətdir. Burada şəhərin sənətkarlar məhəlləsi yerləşir. Onların hər biri qoruyucu divarlarla əhatə edilib.

Şəhər yerinin şərq tərəfindəki yastı təpələrdə müsəlman qəbirlərinin olduğu müşahidə edilmişdir. Şəhriyar şəhər yeri indiki Masallı rayonuna qədər uzanır və orada eyniadlı kiçik kənd də vardır.

Şəhriyar şəhər yerində arxeoloji qazıntılar aparmaqla onun Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq aləmindəki mövqeyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Biləsuvar rayonunun arxeoloji abidələri içərisində Çöl-Ağdam və İç Ağdam şəhər yerlərinin adlarının dəqiqləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənbə məlumatları bu şəhər yerlərini Bacərəvan və Bərzənd şəhərləri ilə eyniləşdirmək üçün ehtimal söyləməyə əsas verir. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri bu şəhərlərdə eradan əvvəl birinci minillikdə yaşayış olduğunu göstərir. Bacərəvan və Bərzənd şəhərləri haqqında ərəb və fars müəlliflərindən İbn Xordadbeh, İbn Əsəm əl Kufi, İbn Fəqih, İbn əl-Əsir, Ət-Təbəri, İbn Hövqəl, Əl-İstəxri, Yaqut əl-Həməvi, İbn Nədim, Bəlazuri, Qudama, İbn Cəfər və digərlərinin əsərlərində məlumatlar verilmişdir (11). Mənbə məlumatlarına görə Bacərəvan orta əsr şəhər qalası Bərdə-Ərdəbil ticarət yolunun üstündə, Araz çayının cənub tərəfində, Varsandan Bərzənd və Ərdəbilə gedən yolun üstündə Miməz, indiki Qarasu çayından bir neçə km aralıda yerləşirdi. Sonralar Araz çayının öz istiqamətini dəyişməsi səbəbilə şəhər şimal tərəfdə qalır. IX əsr müəllifi Ət-Təbəri də "Tarix ər rüsul və-l mülük" əsərində Bacərəvan haqqında məlumatlar vermişdir (2, 134). Bəzi mənbələrdə Bacərəvan Xızır peyğəmbərin dirilik suyu haqqında rəvayətində suyun tapıldığı yer kimi qeyd

olunur. Hətta müqəddəs Quranda “Kəhf” surəsindəki (Surə 60/18-ci ayə) “Məcməul-Bəhreyn”in həmin şəhərdə olduğu göstərilir (11, 124; 12, 454).

Bərzənd şəhəri də Muğanın tanınmış şəhərlərindən biri olmuşdur. Bərzənd şəhərinin adı ilk dəfə ərəb mənbələrində VIII yüzillikdə Xəzərlərin Qafqaza, Azərbaycanın cənub vilayətlərinə yürüşü ilə əlaqədar olaraq çəkilir. Daha sonralar Bərzənd Xürrəmilər hərəkatının geniş vüsət aldığı yerlərdən birinə çevrilir. Hətta hərəkatı yatırmaq üçün xəlifə tərəfindən göndərilən sərkərdə Afşin Bərzənddə ordu istehkamları qurur və Babək əsir tutularkən bir neçə ay həmin şəhərdə saxlanılır. Ərəb müəllifi İbn Əsəm əl Kufi “Kitab-əl-fütuh” əsərində Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Bərzənd şəhəri haqqında maraqlı məlumatlar vermiş, bu ərazidə Xürrəmilər hərəkatı haqqında, Babəkin son günləri barədə yazmışdır. O, həmçinin ərəb-xəzər müharibələrindən bəhs edərək Bacərəvanın da adını çəkmişdir. İlk ehtimallara görə Bacərəvan Çöl Ağdam və ya İç Ağdam şəhərlərindən birinin qalıqlarıdır. Bu ərazidə iri şəhərlərin yaranmasında Bərdə-Beyləqan-Şəhriyar-Ərdəbil, həmçinin Ərdəbil-Dərbənd ticarət yollarının və gəmiçilik üçün yararlı olan Kür çayının böyük rolu olmuşdur.

Biləsuvar bölgəsi uzun müddət Ərdəbil vilayətinin təsir dairəsində olmuşdur. Ərəb tarixçisi əl-Müqəddəsi “İqlimlərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü” əsərində Ərdəbil vilayətinin digər şəhərləri ilə yanaşı Bacərəvan və Biləsuvar şəhərlərinin də adını çəkir. XII-XIII əsrlərdə bu şəhərlərin əksəriyyəti bölgənin əsas ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi çiçəkləmə dövrünü keçirmişdi. Şimaldan müxtəlif istiqamətlərdə keçən karvan yolları Biləsuvarı ayrı-ayrı şəhərlərlə bağlamış, beynəlxalq tranzit ticarət yollarının dayaq nöqtələrindən birinə çevirmişdir.

Əsas Şimal, Qərb və Şərq yolları ilə yanaşı Cənuba doğru gedən bir neçə tranzit karvan yolunun Biləsuvarın keçməsi haqqında da mənbələrdə xeyli məlumatlar vardır. Orta əsr müəllifləri bu yollar üzərində böyük bazarların, çoxlu karvansara və məscidlərin olması haqqında da məlumatlar verirlər.

M.Şərifli Həmdullah Qəzvininin məlumatları əsasında yolların istiqamətini belə müəyyənləşdirmişdir; “Əsas şimal yolu Təbrizdən Araz kənarına, Sultaniyyə, Ərdəbil, Biləsuvar, Mahmudabad (Salyan) və Şamaxıdan keçməklə Dərbəndə gedirdi. Şimal yolunun bir qolu Biləsuvarın keçməklə Ləmbəran, Bərdə, Şutur (Goranboy), Gəncə və Tiflisə doğru istiqamətlənirdi. Ərdəbildən keçən qərb yolu Ərzurum, Sivas, Trabzon istiqamətində Qara dənizə qədər gedirdi. Cənub yolu Həmədan, Bağdad, Mosuldan keçərək Bəsrəyə qədər uzanırdı. Cənub yolu Kür və Araz çaylarından keçməklə Muğan, Biləsuvar, Cəlilabad, Lənkəran, Lerik, Yardımlıya, Cənubi Azərbaycana, Mərkəzi İrana qədər davam edir, Şərqi mühüm ticarət mərkəzləri ilə əlaqə yaradırdı. Tacir karvanları Kür və Araz çaylarının üzərindən orta əsr müəlliflərinin “Mibər” adlandırdıqları bərə vasitəsilə keçirdilər. Bu hal Xudafərin körpülərinin tikintisinə qədər intensiv, sonralar isə qismən davam etmişdir.

Biləsuvara çatan karvan yolu üç istiqamətdə davam edirdi və Ərdəbilə yenidən birləşirdi.

Cənubdan gələn ticarət karvanları Biləsuvarın keçməklə bir qismi Bərdə, Şutur, Gəncə və Tiflis şəhərlərindən keçərək Qara dəniz sahillərinə, digəri isə Şirvandan keçməklə Dərbəndə, Slavyan ölkələrinə və Şərqi Avropaya doğru istiqamət götürürdü.

Xəzər sahillərində yerləşən Muğan, I Bəndovan, II Bəndovan, Dərbənd, Bakı, Astarə Şimal-Şərq ölkələri ilə dəniz ticarətində liman şəhərləri kimi fəaliyyət göstərirdi. Biləsuvar rayonu ərazisində yerləşən Şəhriyar şəhəri və digər iri yaşayış məntəqələri də XIII əsrdə monqol yürüşlərinə məruz qalmış və dağıdılmışdır. Ehtimal ki, bu hadisə 1122-ci ildə monqolların Beyləqan şəhərini məhv etdikləri dövrdə baş vermişdir. Şəhərlərin və digər iri yaşayış məntə-

qələrinin süqutunun səbəblərindən biri də ölkədəki siyasi dağınıqlıq və onun səbəb olduğu iqtisadi zəiflik idi.

Ticarət-karvan yolları üzərində yerləşən Biləsuvar qala-şəhərləri həm də karvansara kimi istifadə edilirdi. Əvvəllər karvansaralardan yalnız müsafirlərin dincəlməsi və heyvanlara yem ehtiyacı görülməsi üçün istifadə edilirdisə, VII-VIII əsrlərdən başlayaraq həm də gömrükhana və poçt məntəqəsi kimi istifadə olunurdu (13; 14; 15; 16).

A.Ələkbərovun 2010-cu ildə apardığı çöl tədqiqatları zamanı Biləsuvardan Cəlilabad rayonunun Yusifli kəndinə, oradan isə Çermi-Bərzənd-Ərdəbil-Əhər-Meşni-Təbrizə doğru istiqamətlənən karvan yolu, yerli əhali arasında Bəy-qalası adlandırılan abidə və mişar daşları qeydə alınmışdır. Karvan yollarının əksəriyyətlərinin kənarında yerləşən və istiqamət bildirən mişar daşları növbəti karvansaranın, su mənbəyinin, ticarət yerlərinin, gömrükhana və poçtların, xanəgah və məscidlərin yerini bildirirdi (17).

Biləsuvar rayonu ərazisində arxeoloji tədqiqat işlərinin davam etdirilməsi tariximizdə izi axtarılan bir çox qaranlıq səhifələrin işıq üzü görməsinə imkan yarada bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Mirzə Müşfiq Biləsuvar qədim diyar, Bakı: 2000
2. Məmmədov A.M. Salyan, Bakı: Elm, 2011, 61 səh.
3. Məmmədov A.M. Salyanın antik və orta əsr abidələri, səh 12-15, Salyanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və memarlığı // Elmi praktik konfrans, Salyan 28-29 dekabr 2011, 184 səh.
4. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri, Bakı, 1979
5. Əhmədov Q.M. Muğan düzünün bəzi ilk orta əsr abidələri haqqında//Az EA xəbərləri, 1972, №-3
6. Məmmədov A.M, Nəzərli M. Yardımlının orta əsr abidələri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı: 2008, s. 67-74
7. Məmmədov A.M. Muğan bölgəsində yeni arxeoloji tapıntı // Tarix və onun problemləri; Bakı 2004, N-3, s.216-220
8. Məmmədov A.M, Bəxtiyarova R.Ə, Şıxəliyev H.X. Qərrib piri; // Tarix və onun problemləri; Bakı 2004, N-4, səh.226-228
9. Məmmədov A.M, Şıxəliyev H.X. Put qəsəbəsində yeni arxeoloji tapıntılar, //Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik tapıntılar. Bakı 2004, N-1, s. 196-201
10. Məmmədov A.M, Bəxtiyarova R.Ə, Şıxəliyev H.X. Baba Samit piri; Elmi axtarışlar XVI cild, Bakı 2005, səh. 269-273
11. Vəlixanlı N.M. IX-XI əsr ərəb coğrafiyaşünasları Azərbaycan haqqında, Bakı 1974
12. Orta əsr mənbələrində Azərbaycan tarixinə dair materiallar, Bakı: 2005
13. İbn Xordadbeh Kitab əl-məsəlik və-l məmalik, Bakı: 1967
14. Yaqub əl-Həməvi Mucəmm əl-Buldan, Tehran: 1965
15. Kəsəmənli H.P, Əliyev Ə.Ə. Puşkin rayonundan aşkar olunmuş küp qəbirləri, Azərb. SSR EA Xəbərləri; (Tarix, fəlsəfə hüquq seriyası), Bakı: 1984, səh. 63-70
16. Şəhbəzi H.Ş. Ərdəbil bölgəsinin orta əsr şəhərləri; //Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Beynəlxalq Elmi-Praktik konfransın materialları, 27-28 oktyabr 2010, Bakı: 2012, səh. 63-70

17. Ələkbərov A.İ. Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqində şəhərlər, ticarət yolları və qalalar, //Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Beynəlxalq Elmi-Praktik konfransın materialları, 27-28 oktyabr 2010, Bakı: 2012, səh. 372-378

АРИФ МАМЕДОВ

доктор исторических наук, профессор

ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ БИЛАСУВАРСКОГО РАЙОНА

Археологические раскопки Биласувара дают возможность для более глубокого изучения боготой истории Мугани.

Археологическими разведочными работами на территории Биласуварского района определены такие памятники поздней бронзы – раннего железа, как курганы Еддитепе (село Бейдили), Гошатепе (село Тезекенд), Торагайтепе (село Хырмандалы), Джейрантепе, Чанахчытепе (село Аменкенд), Сеидаллытепе (село Доврушлу), раннесредневековые поселения городского типа Чол Агдам и Ичери Агдам и средневековый город Шахрияр.

Дальнейшие археологические исследования в районе создадут возможность для освещения ряда не исследованных следов истории.

ARIF MAMMADOV

doctor of history science, professor

ABOUT THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF BILESUVAR REGION

The archaeological researches which has done in the territory of Bilesuvar region gives an opportunity deeply to learn the rich history of Mughan territory. It has been defined the archaeological monuments in the territory of Biseluvar which concerned Late Bronze – Early Iron age Yedditepe (Seven hill) (Beydili village), Qoshatepe (Tezekend village), Toraghaytepe (Xirmandali village), Jeyrantepe, Chanakhchitepe (Emenkend village), Seyidallitepe (Dovrushlu village) kurgans, Outside Aghdam and Inside Aghdam Early Middle age city type settlements which situated in the west part of region center, Aghdam castle which situated in the south part 8 km from the center, Shariyar city settlement in Narimankend village, Shahriyar castle in the west part from 9 km from the center and etc. during the archaeological reconnaissance. Shariyar city settlement is picked between the archaeological monuments of Bilesuvar.

Rəyçilər: t.e.d.Ə.Cəfərov, t.e.d.Q.S.İsmayılov

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Sumqayıt filialı İctimai fənlər kafedrasının 15 fevral 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2).